

ՋՐԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՐՈՆԶ-ԵՐԿԱԹԵԴԱՐՅԱՆ ԹԱՂՄԱՆ ԾԵՍԵՐՈՒՄ

THE USE OF WATER IN BRONZE-IRON AGE FUNERAL RITES IN ARMENIA

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОДЫ В ПОГРЕБАЛЬНЫХ ОБРЯДАХ АРМЕНИИ ЭПОХ БРОНЗЫ И ЖЕЛЕЗА

Գարեգին Թումանյան

Garegin Tumanyan

Гарегин Туманян

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

garegin.tumanyan@iae.am

Ներկայացվել է՝ 03.10.2024; գրախոսվել է՝ 19.03.2025; ընդունվել է՝ 18.04.2025

Received: 03.10.2024; Revised: 19.03.2025; Accepted: 18.04.2025

Представлено: 03.10.2024; рецензировано: 19.03.2025; принято: 18.04.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով

© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence

© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.1-212

Ամփոփում – Ջուրը, որպես տիեզերական նախասկիզբ և կյանքի աղբյուր, իր առաջնակարգ տեղն ուներ այնպիսի մշակութային և աշխարհային մասին հնագույն պատկերացումներում: Քանի որ թաղման ծեսը մահը հաղթահարելուն ուղղված հանրային/համայնքային գործելաձև է, ուստի օրինաչափ է ջրի գործածումը հիշյալ ծեսի մի շարք արարողություններում: Դամբարաններում հայտնաբերված ծորակավոր անոթները, մեծ ու փոքր սափորները, հաղորդակից անոթները, գավաթները անուղղակի վկայություններ են տարբեր խմիչքների զոհաբերության վերաբերյալ: Հայաստանի բրոնզ-երկաթեդարյան թաղման ծեսերում ջուրն օգտագործվել է տարբեր ձևերով, որոնք ծառայել են մեկ ընդհանուր նպատակի՝ ապահովել ննջեցյալի ծիսական մաքրությունը և նպաստել նրա վերածննդին: Ջրի օգտագործման վերաբերյալ հնագիտական «տվյալները» քննարկվում են ըստ առանձին արարողությունների՝ նախապատրաստական փուլից մինչև ննջեցյալի հիշատակի մեծարանքը: Ջրով մաքրագործել են թաղման համալիրի տարածքը, ծիսական հեղումներ են կատարել, լվացել են ննջեցյալի մարմինը, հանգուցյալի գլխի տակ ջուրը խորհրդանշող գետաբար են տեղադրել, ննջեցյալի ձեռքերի մեջ կամ դրանց մոտ ջրով լի անոթ են դրել, դամբանախցում տեղադրել են նստուկի մոտ անցք ունեցող անոթներ և ծեսի համակարգում գործածված մեծ սափորներ և այլն: Ջուրը ոչ միայն սփոփանք էր ննջեցյալի համար, այլև մեռյալների հարությանը/վերածննդին նպաստող անհրաժեշտ միջոց: Այս ուսումնասիրության հիմքում հիմնականում ընկած են Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզ-երկաթեդար-

յան դամբանադաշտերի հնագիտական հետազոտությունների արդյունքները՝ կուրարաքսյան մշակույթից մինչև կիմերական ու սկյութական մշակույթները ներառյալ: Սակայն մեր պատկերացումների կայացման գործում էական դեր խաղացած հնագիտական համալիրներն ունեն ժամանակային և տարածական առավել լայն ընդգրկում:

Abstract – As the cosmic beginning and the source of life, water had its primary place in the ancient views of the other world. Since funerary rite was a social/community practice aimed at overcoming death, the use of water in a number of rituals of this rite was natural. Spouted vessels, large and small jugs, communicating vessels, and cups found in sepulchres are indirect evidence of the sacrifice of different liquors/drinks. In Armenia's Bronze and Iron Age funeral rites, water was used in different ways, serving a common purpose – to ensure the ritual purity of the deceased and promote his revival. Archaeological "data" about the use of water are discussed according to different ceremonies – from the preparatory stage to the honoring the memory of the deceased. The territory of the burial complex was cleaned with water, ritual libations were performed, the body of the deceased was washed, a river pebble symbolizing water was placed under the head of the deceased, a vessel with water was placed in the hands or near the hands of the deceased, vessels with holes at the bottom and large jugs used in the ritual system were installed in the burial chamber, etc. Water served not only as a consolation for the deceased, but also as an essential remedy to assist the resurrection/revival of the dead. The findings of archaeological investigations of Bronze- and Iron-Age burial grounds of the Armenian Highlands – from Kura-Arax culture to Cimmerian and Scythian cultures, served as the basis for this investigation. Nevertheless, the sepulchral complexes that played an essential role in shaping our views have wider temporal and spatial coverage.

Аннотация – Вода, как космическое начало и источник жизни, занимала первостепенное место в древних представлениях о потустороннем мире. Поскольку погребальный обряд – это общественная/общинная практика, направленная на преодоление смерти, использование воды в ряде ритуалов данного обряда является закономерным. Сосуды с носиком, большие и маленькие кувшины, сообщающиеся сосуды, кубки, найденные в погребениях, являются косвенными свидетельствами жертвоприношения различных напитков. В погребальных обрядах Армении в эпоху бронзы и железа вода использовалась по-разному, служа единой цели – обеспечить ритуальную чистоту усопшего и способствовать его возрождению. Археологические «данные» об использовании воды обсуждаются в соответствии с отдельными церемониями, от подготовительного этапа до чествования памяти покойного. Водой очищали территорию погребального комплекса, совершали ритуальные возлияния, омывали тело усопшего, под голову покойника помещали речной голыш, символизирующий воду, в руки покойного или около них помещали сосуд с водой, в погребальной камере устанавливали сосуды с отверстиями у основания, а также большие кувшины, использованные в системе ритуала и т.д. Вода являлась не только утешением для усопших, но и служила необходимым средством, способствующим воскрешению/возрождению мертвых. В основе этого исследования лежат преимущественно результаты археологических изучений погребений бронзового и железного веков Армянского нагорья от куро-араксской культуры до киммерийской и скифской культур включительно. Однако археологические комплексы, сыгравшие существенную роль в формировании наших представлений, имеют более широкий временной и пространственный охват.

Հիմնաբառեր – ջուր, թաղման ծես, դամբարան, գլաքար, խեցանոթ:

Keywords – water, funeral rites, sepulchre, boulder, vessel.

Ключевые слова – вода, погребальный обряд, погребение, булыжник, сосуд.

Ներածություն

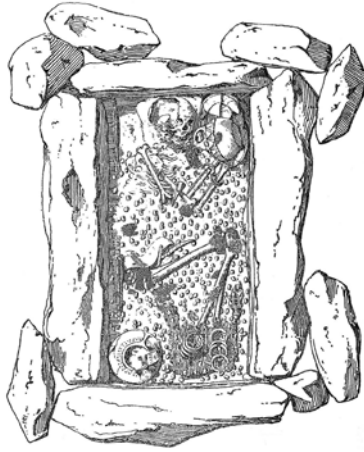
Թաղման ծեսը մահը հաղթահարելուն ուղղված հասարակական/համայնքային գործելաձև է: Հուղարկավորման ծեսի միջոցով հասարակությունը վավերացնում է մարդու անցումը որակական մի վիճակից մեկ այլ վիճակի (Алексин 1986, 6): Հիշյալ ծեսը կարելի է դիտել որպես հանգուցյալի նախապատրաստություն՝ այնկողմնային աշխարհում այլակեցության համար և միջոց, որի օգնությամբ պիտի կատարվեր անցումն անդրաշխարհ: Դամբարաններում հայտնաբերված ծորակավոր ու թասաձև բերանով մեծաթիվ անոթները, մեծ ու փոքր սափորները, (քառանիստ) տափաշները, հաղորդակից անոթները, գավաթներն ու գավերը՝ անուղղակի, բայց շատ պերճախոս վկայություններ են տարբեր խմիչքների զոհաբերության ու դրանցով կատարված հեղումների վերաբերյալ: Թաղման ծեսում գործածված հեղուկների շարքում (գինի, գարեջուր, մեղրից պատրաստված ըմպելիք, կաթ և այլն), իհարկե, մրցակցությունից դուրս էր ջուրը, որպես կենսաբեր հեղուկ:

Հնագիտական ուսումնասիրություններում թաղման ծեսը դիտարկվում է ըստ փուլերի՝ ննջեցյալի նախապատրաստումը թաղման, հուղարկավորման վայրի հատկացում, նախապատրաստում ու թաղման համալիրի կառուցում, հանգուցյալի աճյունի իջեցումը դամբարան (թաղման ծիսակարգ), ուղեկցող գույքի տեղադրումը դամբարանում և հանգուցյալի հիշատակին նվիրված ծիսակատարություններ (Никитина 1974, 58; Леонова, Смирнов 1977, 18; Vogel 2013, 29): Ճիշտ կլինի հենց այս հերթականությամբ էլ քննարկել թաղման ծեսերում ջրի օգտագործման վերաբերյալ հնագիտական «տվյալները»՝ անհրաժեշտության դեպքում ներառելով նաև ազգագրական ու բանագիտական ուսումնասիրությունների, ինչպես նաև առասպելաբանական աղբյուրների ընձեռած տեղեկությունները:

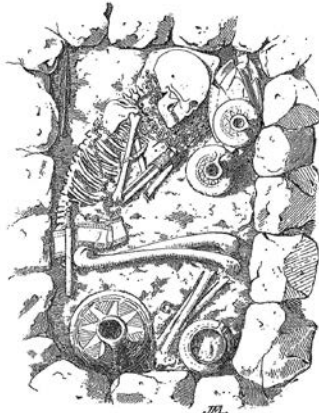
Թաղման նախապատրաստման փուլ

Այս փուլում ջրի գործածությունն առնչվում է ննջեցյալին հանդերձավորելուց առաջ նրա դիակը լողացնելու արարողությանը, քանի որ թաղման ծեսը կատարողների հիմնական մտահոգություններից էր ոչ միայն հանգուցյալի հոգու, այլև՝ մարմնի ծիսական մաքրությունն ապահովելը: Բնականաբար, մահացածին լողացնելու գործողության վերաբերյալ հնագետները կարող են միայն ենթադրություններ անել, այն էլ անուղղակի տվյալների հիման վրա: Այսպես, Նախճավանի № 3 պղնձեքարեդարյան թաղման գլխակողմում հայտնաբերվել են կիսաշրջանաձև շարված գլաքարեր: Այս հնավայրում սովորություն է եղել նաև ննջեցյալի գլխի տակ խեցանոթի բեկոր տեղադրելը (Абидуллаев 1982, 50, 51): Երկու դեպքում էլ դիտվում է հիշյալ առարկաների առնչվածությունը ջրին: Ստեփանակերտի № 125 դամբանաբլրում ննջեցյալի գլուխը դրված է եղել գետաքարի վրա

(Гуммель 1948, 20): Նման երկու փաստ է արձանագրվել Քաղսիի ուշբրոնզե-դարյան դամբարաններից մեկում (Хачатрян 1975, 149): Խանլարից արևմուտք գտնվող № 36 դամբարանաբլուրի I, II և III հիմնահողային դամբարանախցերում համապատասխանաբար 10 և 7 տարեկան երեխաների ու չափահաս ննջեցյալի գլուխները տեղադրված են եղել գլաքարերի վրա (Гуммель 1940, 106–109, փոր. 44): Օշականի դամբարանադաշտի՝ մ.թ.ա. VIII–VII դարերով թվագրվող մի դամբարանում ննջեցյալի գլխի տակ գտնվել է գետաքար, որը, Ս.Ա. Եսայանի կարծիքով, վկայում է հանգուցյալին ջրով լողացնելու մասին (Есаян 1987, 561): Աշտարակի Խոջաբաղերի № 1 դամբարանի (մ.թ.ա. XVI դ. կես) պեղումներով, թաղման խցի նախամուտքի որմնախորշում տեղադրված լայնաբերան սափորի միջից հայտնաբերվել է կանաչ գույնի բոնցքաչափ մի գլաքար, որի նման քարեր դամբարանախմբի տարածքում չկան (Թումանյան 1997, 253, 257): Կարելի է ենթադրել, որ դրա առկայությունը նույնպես կապված է ջրի և մաքրագործման գաղափարի հետ. այդ սափորի մեջ լցված ջրով լողացրել են հանգուցյալին: Արթիկի վաղերկաթեդարյան № 417 կատակոմբում ևս կոպիճը դրված է եղել խեցանոթի մեջ: Տ.Ս. Խաչատրյանի տեսակետով, գետաքարին կարող էր վերագրվել նույն գործառույթը, ինչ որ ջրին (Хачатрян 1975, 149, 150; Хачатрян 1979, 9): Առասպելաբանական տեղեկությունները գալիս են հաստատելու հնագիտական ենթադրությունները: Ըստ հոմերոսյան պոեմների՝ ննջեցյալի մարմինը լվանում էին ջրով և օծում անուշաբույր յուղերով (Հոմերոս 1955, VII, 425, XVIII, 344–353, XXIV, 759; Հոմերոս 1988, XXIV, 44–45): Հանգուցյալի դիակը լողացնելու վերաբերյալ մեզանում կան ազգագրական տեղեկություններ, որոնց համաձայն՝ ննջեցյալին լողացնում էին կամի վրա (Харатян 1989, 34, 36; Барданян, Тер-Саркисянц 2012, 353; Харатян 2014, 261): Այդ մասին վկայություն կա նաև հայ բանահյուսության անեծքի ժանրում. «Բոյրդ կաման վրա լվանամ» (Հարությունյան 1975, 200): Հայաստանում և հարակից տարածաշրջաններում հայտնաբերվել են կամի վրա կամ դրա տակ կատարված բազմաթիվ թաղումներ (նկ. 1) (de Morgan 1889, 59, 139, fig. 18; Гуммель 1949, 56, 57, рис. 13; Ramishvili 2004, 114, 115, fig. 1): Տրամաբանական կլինի մտածել, որ դրանք հենց այն կամերն են, որոնց վրա լողացրել են հանգուցյալների դիակները: Համանման ձևով կարելի է եզրակացնել, որ այն սափորները, որոնց մեջ եղած ջրով լվացել են ննջեցյալի դին, նույնպես դամբարան են իջեցվել՝ դրանց վնասաբեր ազդեցությունից խուսափելու նպատակով: Կարելի է նաև ենթադրել, որ բրոնզ-երկաթեդարյան դամբարանների պեղումներով հայտնաբերված տարողունակ սափորները, որոնք դրված են եղել ննջեցյալների ոտքերի կողմում, հենց այն անոթներն են, որոնցով բերված ջրով լողացրել են հանգուցյալի դին (նկ. 2): Հին հնդկական ավանդության մեջ տեղեկություններ կան մահացածների դիակները Գանգես գետում լողացնելու մասին (Махабхарата 1962, 159):

Նկ. 1. Ախթալայի № 47 դամբարանը (de Morgan 1889, 59, Fig. 18)

Նկ. 2. Ախթալայի № 9 դամբարանը (de Morgan 1889, 58, Fig. 17)

Նկ. 3. Էլադի № 37 դամբարանը (Խանզադյան 1979, 43, նկ. 54)

Թաղման վայրը նախապատրաստելը և դամբանային համալիրի կառուցումը

Թաղման վայրի հատկացումից և կրոմլեխի եզրը շրջագծելուց հետո, հավանաբար, եզրագծված տարածքի ներսը մաքրագործվել է ջրով ու կրակի օգնությամբ: Մաքրագործման նպատակով ջրի գործածության մասին են վկայում գետաքարերով շարված կրոմլեխները, հատկապես այն վայրերում, որտեղ գլաքարեր չկան ու դրանք բացակայում են նաև մոտակայքում: Ս.Ա. Եսայանը նշում է, որ «Օշականում կրոմլեխի քարարկղները շարված են շինությունների պատերից հանված քարերով, իսկ կրոմլեխի շրջագծերը՝ խոշոր գետաքարերով...»: Այդ հանգամանքը նա բացատրում է «ծիսական սովորույթներով», մասնավորապես՝ գետաքարերի առկայությունը կապելով «մաքրման» գաղափարի հետ (Եսայան, Կանեցյան 1986, 70): Կան դեպքեր, երբ խեցանոթները հայտնաբերվել են ուղղակի կրոմլեխի քարերի տակ (Բորսունյուի N 3 և N 5 դամբանաբլուրներ) (Джафаров 1983, 421): Սասնաշենի դամբարաններից մեկում (մ.թ.ա. XV դ. երկրորդ կես – XIV դ. առաջին կես) խեցանոթը գտնվել է կրոմլեխի արևմտյան հատվածին կից (Ավետիսյան 1987, 24; Badalyan, Avetisyan 2007, 225): Եթե կրոմլեխի մոտ ի հայտ եկած խեցանոթների թվում ջրամաններ եղած լինեն, ապա կարելի է խոսել եզրագծված տարածքը ջրով մաքրագործելու մասին:

Ջրի օգտագործման անուղղակի վկայություն կարելի է համարել նաև գետաքարերի առկայությունը դամբանասարահում ու դամբանաբլուրի լիցքի մեջ: Գոլովինյի դամբարաններից մեկում գտնվել են հինգ գետաքարեր (Մնացականյան 1959, 16): Գլաքարեր հաճախ են հանդիպում Սամթավրոյի հնագույն դամբարաններում (Чубинишвили 1952, 55): Թեև Արթիկի դամբարանադաշտի տարածքում գետաքարեր ընդհանրապես չկան, այնուամենայնիվ, դրանք առկա են կատակոմբների մեծ մասում: Տ.Ս. Խաչատրյանը գտնում է, որ թաղման համալիրներում հայտնաբերված գետաքարերը խորհրդանշում են ջուրը, որն օգտագործվել է դամբարանները մաքրագործելու և դրանք վնասաբեր ուժերի ազդեցությունից զերծ պահելու նպատակով (Хачаತ್ರян 1975, 148):

Ենթադրվում է, որ կարմիրբերդյան մշակույթին պատկանող որոշ դամբարանների ծածկասալերի միջև եղած անցքերը թողնվել են միտումնավոր կերպով (Симосян 1984, 9): Շիրակավանի դամբարանադաշտի մ.թ. II–III դարերով թվագրվող դամբարանների ծածկասալերին՝ ննջեցյալի ոտքերի կողմում անցքեր են փորված (Тер-Мартirosов 1984, 445, 446): Հնագետների շրջանում տարածված է այն կարծիքը, որ միջանցիկ փորվածքներն արվել են ծածկասալերի տեղափոխումը դյուրին դարձնելու նպատակով, թեև չի բացառվում, որ անցքերն օգտագործված լինեն «պաշտամունքային նպատակներով» (Тер-Мартirosов 1984, 446): Ծածկասալերի՝ անցքերով օժտված լինելու իրողությունը դիտարկվել է նաև ծիսական տեսանկյունով. համարվում է, որ դրանք արվել են հանգուցյալի հոգու հետ հաղորդակցության նպատակով (Симосян 1984, 9): Այս հարցին կրկին կանոդադառնանք քիչ ավելի ուշ:

Մեծ քանակությամբ ջուր էր օգտագործվում ննջեցյալներին դիակիզման եղանակով թաղելու ժամանակ: Ինչպես հայտնի է, դիակիզման խարույկի տա-

րածքը համարվում էր չար ոգիների բնակության վայրերից մեկը: Նրանց վնասագերծելու նպատակով ծիսական տարածքը նախ «մաքրագործվում էր» կրակով ու ջրով, արվում էին զոհաբերություններ, արտասանվում աղոթքներ. «<Շռացե՛ք ու սողալով ցրվեցե՛ք այստեղից // Նրա՛ համար են հայրերն այս վայրը նախապատրաստել>»: Իսկ երբ գալիս էր դիակիզման խարույկը հանգցնելու ժամանակը, ապա, ըստ վեդայական թաղման հիմների՝ ընդունված էր դրա վրա այնքան ջուր լցնել, որ խարույկի տեղում ճահիճ առաջանար, ճահճում գորտեր բնակվեին ու աճեին ջրային բույսեր (Ригведа 1972, 357, X, 14, 9, X, 16, 13–14. Տե՛ս նաև Թումանյան 2005, 167):

Դամբարանի անուղղակի առնչվածությունը ջրին հնագույն պատկերացումներում արտահայտվել է այն *նավի* հետ համադրելով: Հնդեվրոպական մի շարք լեզուներում *նավը* (**nau-s*) ստացել է իր երկրորդ նշանակությունը՝ «գերեզման», քանի որ անցյալում կարծում էին, թե անդրաշխարհը ողջերի աշխարհից անջատված է ջրով ու այնտեղ կարելի է հասնել միայն նավով (Jones 1903, 528; Childe 1925, 210, 256; Пропп 1963, 20; Гамкрелидзе, Иванов 1984, 825; Sturluson 1987, 11. «Կրտսեր Էդդա»-ի ռուներեն թարգմանության ծանոթագրություններում ասվում է, որ սկզբնաղբյուրում առկա բառը նշանակում է թե՛ «դագաղ», թե՛ «տապան» (նավ). տե՛ս Младшая Эдда 1970, 227, прим. 19): Հին հայերենում ևս *տապան* բառը գործածված է երկու նշանակությամբ՝ *նավ* և *դամբան, գերեզման* (Աճառյան 1979, 373): Ուստի հնարավոր է, որ Արագածոտնի երկու դամբանադաշտերի «Վերին նավեր» ու «Ներքին նավեր» անվանումները կապված լինեն *նավ* բառը դամբարան նշանակությամբ օգտագործելու հետ:

Թաղման ծիսակարգը

Այս խորագրի տակ քննարկվում է հուղարկավորողների վերաբերմունքը ննջեցյալի աճյունի հանդեպ՝ այն դամբարանում ամփոփելիս: Դիադրման եղանակով թաղումներում հանգուցյալի աճյունը դամբանախցում տեղադրելու պահին մահացածի գլխի տակ հաճախ քար են դրել: Ընդունված է դրանք անվանել «գլխատակի քար» կամ «քարե բարձ»: Գլխի տակ դրված քարերի շարքում քիչ չեն գետաքարերը, որոնց նմանօրինակ կիրառությունը փաստագրվել է Քաղսիի ու Ջրբոնգեղարյան դամբարաններից մեկում (Хачатрян 1975, 149): Վերը հիշատակվել է մի շարք դամբարաններում ննջեցյալի գլխի տակ հայտնաբերված գետաքարերի մասին: Մահացածի գլուխը գլաքարի վրա ամփոփելու սովորությունը Հայաստանում շարունակվել է հելլենիստական դարաշրջանում ու հասել մինչև վաղ միջնադար (Tumanyan 2015, 111): Եթե «գլխատակի քարին» ընդհանրապես կարելի է վերագրել «չարխափան» նշանակություն, ապա գլաքարի դեպքում այն առնչվում է նաև «ջրով մաքրագործման» գաղափարին: Որոշ թաղումներում գետաքարեր են հայտնաբերվել կմախքին կից կամ դրա տարբեր հատվածների տակ: Թեև ննջեցյալի մարմնի տարբեր մասերի տակ դրված գլաքարերը կարող էին դիակի որոշակի դիրքն ապահովելու նպատակ հետապնդել, այնուամենայնիվ, սխալ չի լինի եզրակացնել, որ դրանց առկայությունը նույնպես

կապված է ջրի և մաքրագործման գաղափարի հետ: Հակառակ դեպքում, ասենք, կմախքի կծկված դիրքն ապահովելու համար ավելի հարմար կլիներ այլ տեսակի՝ առավել քիչ սահուն և ավելի տափակ մակերևույթ ունեցող ապարներ ընտրել: Այն դեպքում, երբ դամբարանադաշտը զբաղեցնում է տուֆի քարհանքի տարածքը, իսկ կմախքի տակ գետաքարեր են դրված (Արթիկ, Ագարակ և այլն), ապա դրանց ծիսական նշանակությունը կասկածից դուրս է:

Թաղման գույքը

Որոշ հետազոտողներ գտնում են, որ թաղման ծեսում կիրառություն գտած ջրամանները խորհրդանշել են ջրային տարերքը, որի մի փոքր մասը պարունակվել է դրանց ներսում (Мещанинов 1930, 21, 22): Հնագույն պատկերացումներով՝ մաքուր ջուրը սփոփանք էր հանգուցյալի համար (դա պարզ է դառնում Էնկիդուի հոգու հետ Գիլգամեշի զրույցից. տե՛ս Флиттнер 1958, 54; Эпос о Гильгамеше 1961, 86: Անդրաշխարհում քաղցրահամ/թարմ ջուր խմելու պատկերացման վերաբերյալ տե՛ս նաև Kramer 1963, 132): Այդ է պատճառը, որ դամբանասրահներում ու թաղման խցերում ամփոփված ննջեցյալների ձեռքերի արանքում՝ դեմքի առջև, հաճախ գավ, թաս կամ գավաթ է տեղադրված լինում, նաև ոչ ամբողջական տեսքով (հետաքրքիր է, որ սկյութական առասպելաբանության մեջ փիալան (թասը/գավաթը) համարվում է երկնքից ընկած. տե՛ս Herodotus IV, 5: Դրանով ընդգծվում է փիալայի/գավաթի ծիսական-պաշտամունքային նշանակությունը): Նման իրավիճակ է արձանագրվել Նախճավանի № 24 և № 66 պղնձեքարեդարյան թաղումներում (Абидуллаев 1982, 41, 48, 269, рис. 4), Էլադի № 37 (նկ. 3) (Խանզադյան 1979, 43, նկ. 54) և Զրվեժի № 1 (Թումանյան 1993, 9. այստեղ գավը տեղադրված էր ննջեցյալի գլխի մոտ) վաղբրոնզեդարյան դամբարաններում, Արուճի № 7 միջինբրոնզեդարյան (Թումանյան 2009, 235) և Աշտարակի Խոջաբաղերի № 2 ուշբրոնզեդարյան դամբաններում և այլն: Աղձնիքի Քուռիկի Հյոյուք հնավայրի կիմերական հատկանիշներով դամբարաններից մեկում գավաթի բեկորը դրված է եղել ննջեցյալի բերանի մոտ (Genç 2016, 172): Այս երևույթը տարբեր կերպ է մեկնաբանվել: Կարծիք է հայտնվել, որ ձեռքերում պահված «անմահական ջրով» լի անոթները կապված են ննջեցյալների վերածննդի/հարության պատկերացումների հետ (Церен 1966, 125): Այլ տեսակետով՝ «մեռելային ջուրը» պիտի նպաստեր հանգուցյալի «վերջնական մահվանը» (Пронин 1986, 198): Բանահյուսության մեջ հայտնի են «մեռյալ ջուր» և «կենդանի ջուր» հասկացությունները (Дюмезиль 1976, 47): Շումերական հավատալիքներով, «կյանքի ջուրը» գտնվում էր ստորին աշխարհում Էրեշկիգալ աստվածուհու խնամակալության ներքո: Դրանով ցողվելուց հետո Ինաննան վերակենդանանում է (Kramer 1981, 157–163, 298. «Կյանքի ջուրը» փորձել է նաև իմաստության աստված Էնկին. տե՛ս Kramer 1963, 154): Որոշ դեպքերում՝ գավը կամ փարչը ննջեցյալի դեմքի առջև տեղադրվել են շրջված վիճակում (Ивановский 1911, 44): Այս երևույթը Հայկական լեռնաշխարհում փաստագրված է Էնեոլիթից մինչև երկաթի դարաշրջանը ներառյալ (Абидуллаев 1982, 50; Мерперт,

Мунчаев 1982, 30; Симонян 1984, 10; Թումանյան 2009, 239): Պատահական չէ, որ որոշ առարկաներ թաղման ծեսում հանդես են գալիս շուտ տված վիճակում, քանի որ իրերը շրջելու արարողությունն ընդունված է դիտարկել փոխակերպման, մի վիճակից մյուսին անցման ծիսակատարության համակարգում (Толстой 1990, 126): Կարծում ենք, որ հիշյալ սովորությունը կարող է կապված լինել «բախտ», «վիճակ» հասկացությունների յուրօրինակ ընկալման հետ, երբ վերջիններս ներկայացվում էին որպես մարդուն մատուցվող գավաթ կամ թաս (Oppenheim 1977, 204): Շուտ տված անոթը տվյալ դեպքում կարող էր նշանակել, որ հանգուցյալը «ճակատագրի իր գավաթը» դատարկել է մինչև վերջին կաթիլը:

Վերածննդի կամ հարության գաղափարների հետ կարող է կապված լինել դամբանասարահներում այն անոթների առկայությունը, որոնց իրանի ստորին մասում՝ նստուկին կից կամ հատակին, անցքեր են արված լինում: Հայաստանի բրոնզ-երկաթեդարյան դամբարաններում հաճախ են հանդիպում նման միջանցիկ նեղ փորվածքներով փոքր կարասներ կամ մեծ սափորներ: Իրանի ստորին հատվածում շաղափված անցք ունեն Վերին նավեր դամբարանադաշտի միջին-բրոնզեդարյան N 12 դամբանաբլրի փոքր կարասները և N 23 դամբանաբլրի կարմիրբերդյան անոթը (Симонян 1990, 193), Երևանի նախկին Կիրգա թաղամասի դամբարաններից մեկում (մ.թ.ա XVII–XVI դդ.) հայտնաբերված խեցանոթը, Լճաշենից (դամբ. N 6 և 38) ու Գողթից գտնված կավանոթները (Ամիրյան 1969, 268, 271, աղ. I, 1, 12): Արուճի դամբարանադաշտի ուշբրոնզեդարյան վաղագույն փուլի N 5 դամբարանի թաղման սրահի հարավարևմտյան անկյունում՝ ննջեցյալի գլխակողմում, դրված էր ոչ մեծ կարաս, որի հատակի մոտ փոքրիկ անցք էր արված (Թումանյան 2005, 161): Նստուկին կից փորված անցքով են օժտված Գեղարոտի ուշբրոնզեդարյան N 2 կրոմլեխի խեցանոթներից մեկը (ՀՊԹ, հավաք. 2209/9), Սասնաշենի N 1 դամբանաբլրի (մ.թ.ա. XV դ. երկրորդ կես – XIV դ. առաջին կես) պեղումներով հայտնաբերված անոթներից մեկը (Badalyan, Avetisyan 2007, 225, pl. I, 7), իսկ Անգեղակոթի երկաթեդարյան N 7 դամբարանում հայտնաբերված երկու անոթների անցքերն արված են հատակների կենտրոնում (Խնկիկյան 1978, 104): Չենք կարող չհամաձայնվել, որ հիշյալ խեցանոթների մեջ հեղուկ է լցված եղել, իսկ անցքերը ծորակների դեր են կատարել: Սակայն, հավանաբար, ճիշտ չէ դրան հաջորդող այն դիտարկումը, թե «նման կավանոթները կապված են եղել հեղուկի ամենօրյա օգտագործման հետ» (Ամիրյան 1969, 272): Օրինակ, Արուճի N 5 դամբարանի կարասն ամենօրյա գործածության ընթացքում «ծորակ» չի ունեցել, նստուկին կից անցքը շաղափվել է թրծումից հետո՝ թաղման ծեսի պահանջներից ելնելով: Հավանաբար անհրաժեշտ էր, որ անոթի մեջ լցված հեղուկը հոսեր ու տարածվեր դամբանասրահում: Այս արարողության հիմքում կարող էր ընկած լինել մկրտության գաղափարը, որը համարժեք է ծիսական մահվանը և որին հետևում է վերածնունդը: Տիեզերական մոտեցմամբ այն նույնացվում է ջրհեղեղին (Элиаде 1987, 72): Կյանքի ջրային նախասկզբի ու վերածննդի ըմբռնումները հին հավատալիքներում սերտորեն միահյուսված էին: Հին հնդկական Վարունա աստվածությանը ձոնված օրհներգերից մեկում խոս-

վում է «ցածում անցք ունեցող տակառից» թափվող ջրի մասին, որով տիեզերքի արքան «ռոռգում է հողը, ինչպես անձրևը՝ հացահատիկը» (Ригведа 1972, V, 85, 3): Մեռյալները, որոնք չէին ուզում հեռանալ դեպի «հողե տունը», գթություն ուներում էին հայցում տիեզերքի տիրակալ Վարունայից: Նրա տակառից թափվող ջուրը, հավանաբար, պիտի օգներ ննջեցյալների հարությանը կամ վերածննդին:

Ասվածը լրացուցիչ հիմնավորում կարող է ստանալ, եթե քննարկենք Արուհի N 5 դամբարանում հայտնաբերված մեկ այլ խեցանոթի պատկերագրությունը: Հիշյալ կավանոթի ուները՝ ատամնավոր պտտադրոշմով արված կետազարդ բեկյալ գծերի օգնությամբ, զարդաբանվել են օձի և հավանաբար շան ոճավորված պատկերներով: Լրահարդարումները կատարվել են խեցանոթի թրծումից հետո, որի պատճառով զարդաբանվածքն անհրաժեշտ որակը չունի: Մինչդեռ, ինչ խոսք, առավել նպատակահարմար կլիներ նույնը կատարել թրծումից առաջ՝ թաց կավի վրա: Հետևաբար, այս անոթը ևս չի պատրաստվել հատկապես հուղարկավորության համար և հավանաբար գործածվել է մինչ թաղումը: Հուղարկավորությունից առաջ այն լրացուցիչ պատկերազարդվել է՝ խեցանոթը համապատասխանեցնելով թաղման ծեսի պահանջներին: Ըստ ավանդական պատկերացումների՝ օձը համարվում է անդրաշխարհի բնակիչ: Նա ստորին աշխարհի հիմնական առասպելաբանական էակն է, որն ապրում է կենաց ծառի արմատների մոտ (Гамкрелидзе, Иванов 1984, 525; Иванов, Топоров 1974, 5): Առասպելական օձի կերպարը կապված է ոչ միայն մահվան, այլև վերածննդի գաղափարի հետ (Пропп 1986, 275): Հին է նաև այնկողմնային աշխարհում հոգիներին ուղեկցող շների մասին պատկերացումը: Ժողովրդական հավատալիքներում շունը/գայլը միջնորդ է ողջերի ու մեռածների աշխարհների միջև: Շունը, լինելով մահվան թագավորության պահապանը, միաժամանակ հարություն է տալիս մահացածներին (Հարությունյան 1989, 163–165): Այսպիսով, հիշյալ սափորի մակերևույթին առկա օձի ու շան ոճավորված պատկերները, խորհրդանշելով այնկողմնային աշխարհի սահմանային ջրերի ակունքն ու գետաբերանը, միգուցե մահվան և վերածննդի գաղափարների փոխկապակցվածության արտահայտություններն են: Քննարկվող անոթն իր պարունակությամբ, հավանաբար, նախանշված է եղել այնկողմնային աշխարհի տիրակալի համար:

Գավեր կամ գավաթներ են հայտնաբերվել նաև Հայաստանի բրոնզ-երկաթեդարյան բազմաթիվ դամբարաններում, որոնց պեղումների հաշվետվություններում այլապիսի պատճառներով բացակայում են այդ իրերի և ննջեցյալի կմախքի համահարաբերակցության վերաբերյալ տվյալները: Մասնավորապես, նման իրավիճակ է առաջանում թաղման դիակիզման եղանակը քննելիս: Անկախ այն հանգամանքից, թե դիակիզման եղանակով թաղման ժամանակ գավերն ու գավաթները դամբանախցի ո՞ր հատվածում են հայտնաբերվել, դրանից այդ անոթների գործառույթը չի փոխվում: Նույնը վերաբերում է միականթ սափորներին, փոքր կարասներին ու տարողունակ այլ ջրամաններին: Խեցանոթների մակերևույթների զարդաբանվածքը նույնպես կարող է հուշել, որ դրանք նախատեսված են եղել հեղուկների, այդ թվում՝ ջրի համար: Հորիզոնական և ուղղա-

ծիգ բազմաշար ալիքները, լողացող թռչունների ու ձկների պատկերները ցույց են տալիս, որ նման զարդաբանվածքը խորհրդանշում է ջրային տարերքը: Ընդհանրապես, Առաջավոր Ասիայում և մի շարք այլ տարածաշրջաններում պատրաստված անոթների զարդաբանվածքում նշանակալի տեղ էր գրավում ջուր խորհրդանշող պատկերագրությունը (Антонова 1984, 128):

Վերն արդեն խոսվել է կավամանների մասին, որոնք դրված են եղել ննջեցյալների ոտքերի կողմում և ենթադրություն է արվել, որ դրանք այն անոթներն են, որոնցով բերված ջրով լողացրել են հանգուցյալի դին: Հավելենք, որ տարողունակ սափորները, որոնց մեջ եղած ջրով «մաքրագործվել էր» թաղման համալիրների տարածքը, կարող էին զետեղվել կրոնիկների քարերի տակ, դրանց դրսից կամ ներսից կից փոքր քարարկղներում, ինչպես նաև՝ դամբարան իջեցվել կամ տեղադրվել դամբանասրահների կցակառույցներում:

Հանգուցյալի հիշատակի մեծարանքը

Հանգուցյալի հիշատակին նվիրված ծիսական արարողությունների ժամանակ ջրի օգտագործման վերաբերյալ տվյալներ կարելի է քաղել ազգագրական ուսումնասիրություններից, որոնց համաձայն, հիշատակի ծիսակատարությունները բաժանվում են հետևյալ փուլերի՝ հոգեհաց, այգ/էգնահող, յոթ, քառասունք, տարի, սգո շրջան (Харатьян 1989, 30–38; Варданян, Тер-Саркисянц 2012, 357): Ընդունված էր գերեզմաններ այցելել նաև մեռելոցներին՝ տաղավար տոների հաջորդ օրը: Այդ բոլոր արարողությունների համար ընդհանուր էր այն սովորությունը, որ գերեզմանոցից վերադառնալուց հետո՝ տուն մտնելուց առաջ, սգո արարողության մասնակիցներից յուրաքանչյուրը պարտավոր էր լվանալ իր ձեռքերը (Варданян, Тер-Саркисянц 2012, 355; Харатьян 2014, 264): Այդ նպատակով կանայք թասերով ջուր էին լցնում հուղարկավորությունից վերադարձած մարդկանց ձեռքերին: Համարվում էր, որ գերեզմաններից վերադարձածները պետք է «մաքրվեին»՝ լվանալով ու սրբելով իրենց վրայից այն ամենը, ինչը իրենց կապում էր մահացածի և հանդերձյալ աշխարհի հետ (Варданян, Тер-Саркисянц 2012, 355):

Վերևում խոսեցինք նաև դամբանախցերի ծածկասալերին արված անցքերի մասին: Կարծում ենք, որ դրանք կարող էին օգտագործվել ննջեցյալների հիշատակին ձոնված ծիսակատարությունների ժամանակ հեղումներ կատարելու համար: Հանգուցյալի շիրմին ջուր հեղելու սովորության արձագանքները դարեր շարունակ պահպանվել են հայոց մեջ (Харатьян 1989, 36): Հին Հնդկաստանում ընդունված էր մահացածներին ընծայաբերել ջուր և եփած բրնձից պատրաստված ուտելիքներ (Махабхарата 1985, 449): Հին հույները ևս, ի թիվս այլ խմիչքների, մեռյալներին հեղումներ էին կատարում ջրով (Яйленко 1990, 20): Ենթադրություն է արվել, որ թաղման ծեսերում և մեռելոցների ժամանակ շիրմին ջուր հեղելու սովորությունը սերտ աղերսներ ուներ ննջեցյալների վերաճննդի հավատալիքների հետ (Элиаде 1987, 75): Զրի գործածությունը, սակայն, ոչ միայն հիշյալ հավատալիքների հետ էր կապվում: Բավական է հիշել հնագույն Հունաստանում մեռյալների համար նախատեսված Հադեսի մոայլ թագավորությունը:

Շումերում ևս անդրաշխարհի վերաբերյալ այլ պատկերացումներ էին գերիշխում, սակայն այնտեղ էլ ընդունված էր ննջեցյալի հոգուն նվիրաբերել տաք ու սառը ջուր, ինչպես նաև կաթ, զարեջուր, գինի և այլ խմիչքներ (Kramer 1981, 339, 340):

Հայաստանի որոշ բնակավայրերում թաղման հաջորդ օրվա առավոտյան՝ *այգը* կատարելիս, մահացածի հարազատները (հիմնականում կանայք) գնում էին գերեզմանոց, որտեղ կանանցից մեկը ջուր էր լցնում նոր սարքած գերեզմանաթմբին (Харатьян 1989, 36): Բացառված չէ, որ այս արարողությունը դիակիզման հաջորդ օրվա համապատասխան ծիսակատարության ուշ արձագանքը լինի: Ասվածի անուղղակի հիմնավորում կարելի է համարել այն հանգամանքը, որ հայոց մեջ պահպանվել են դիակիզման ծիսակատարության այլ հետքեր ևս: Օրինակ, անցած դարասկզբին խոյեցիները՝ համայնքի որևէ անդամի հուղարկավորությունից անմիջապես հետո հենց գերեզմանաթմբի վրա ցախ էին դարսում ու վառում, իսկ Գանձակի Բանանց գյուղի բնակիչները նույնն անում էին երեկոյան (Լալայան 1928, 95):

Եզրակացություններ

Բրոնզ-երկաթեդարյան Հայաստանի թաղման ծեսերում ջրի օգտագործման վերաբերյալ հնագիտական «տվյալների» փուլ առ փուլ քննելը զգալիորեն ընդլայնում է քննարկվող հարցի վերաբերյալ մեր ունեցած պատկերացումները: Նման մեթոդի կիրառման շնորհիվ պարզվում է, որ զգալի քանակությամբ ջուր է օգտագործվել բոլոր ծիսակարգերը կատարելիս՝ ննջեցյալին թաղման նախապատրաստելուց սկսած, մինչև նրա հիշատակին նվիրված ծիսակատարությունները: Ստացված արդյունքները չի կարելի անսպասելի համարել, քանի որ ջուրը, որպես տիեզերական նախասկիզբ և կյանքի աղբյուր, իր առաջնակարգ տեղն ուներ նաև այնկողմնային աշխարհի մասին հնագույն պատկերացումներում: Բոլոր դեպքերում ակնհայտ է դառնում տարբեր մշակույթների ու դարաշրջանների թաղման ծեսերի պահպանողականությունը: Մասնավորապես, քրիստոնեության ընդունումից հետո Հայաստանում թաղման դիակիզման եղանակը չի կիրառվել, սակայն դրա հետքերը նկատելի են ավելի քան մեկ ու կես հազարամյակ հետո:

Ակնհայտ է դառնում նաև, որ անկախ այն հանգամանքից, թե ինչ կերպ կմեկնաբանվեն թաղման ծեսերի այս կամ այն ծիսակարգերը կամ արարողությունները, դրանք միջգիտակարգային ուսումնասիրության կարիք ունեն ու չեն կարող լրիվ վերականգնվել բացառապես հնագիտության շրջանակներում: Քննարկվող հարցի համակողմանի վերակազմությանը կարելի է հասնել միայն հարակից գիտակարգերում ստացված արդյունքների համադրման ու միավորման ճանապարհով:

Շնորհակալական

Հոդվածի քննարկման ընթացքում արված արժեքավոր տեղեկությունների և դիտողությունների համար շնորհակալություն ենք հայտնում մշակութային ազգա-

բան Լ. Աբրահամյանին, հնագետներ Պ. Ավետիսյանին, Ռ. Բադալյանին, Ա. Հարությունյանին, Բ. Գասպարյանին:

Գրականություն/References/Литература

1. Աճառյան Հ. 1979, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Դ, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Acharyan H. 1979, Etymological Root Dictionary of Armenian Language, vol. 4, Yerevan, Yerevan University Press (in Armenian).
2. Ամիրյան Ս. 1969, Հնագիտական նոր հայտնաբերում Երևանի տերիտորիայում, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 3, 268–275:
Amiryan S. 1969, A New Archaeological Discovery on the Territory of Yerevan, Historical-Philological Journal, N 3, 268–275 (in Armenian).
3. Ավետիսյան Պ.Ս. 1987, Դամբարանների պեղումներ Թալինի շրջանում, Առաքելյան Բ.Ն. (խմբ.), Հայկական ՍՍՀ ում 1985–1986 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Ջեկուցումների թեզիսներ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 23–24:
Avetisyan P.S. 1987, Excavation of Tombs in Talin District, Arakelyan B.N. (ed.), Abstracts of the Scientific Session Dedicated to the Results of the 1985–1986 Field Archaeological Work in the Armenian SSR, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press, 23–24 (in Armenian).
4. Եսայան Ս., Կանեցյան Ա. 1986, Օշականի անտիկ դամբարանների ձևերն ու կառուցվածքը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1, 66–73:
Yesayan S., Kanetsyan A. 1986, Forms and Structure of Antique Tombs of Oshakan, Herald of Social Sciences, N 1, 66–73 (in Armenian).
5. Թումանյան Գ.Ս. 1993, Ջրվեժի վաղբրոնզեդարյան N 1 դամբանաբլուրի պեղումները, Տիրացյան Գ.Ա., Քալանթարյան Ա.Ա., Արեշյան Գ.Ե. (խմբ.), Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորակառույցներում, հ. I, Երևան, ՀՀ ԳԱ հրատ., 7–14:
Tumanyan G.S. 1993, Excavations of Early Bronze Age Barrow No. 1 in Jrvezh, in Tiratsyan G.A., Kalantaryan A.A., Areshyan G.Y. (eds), Archaeological Works in the New Constructions of Armenia, vol. I, Yerevan, Academy of Sciences of Armenia Press, 7–14 (in Armenian).
6. Թումանյան Գ.Ս. 1997, Աշտարակի Խոջաբաղերի ուշբրոնզեդարյան դամբարանները, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2, 249–262:
Tumanyan G.S. 1997, The Late Bronze Age Tombs in Khojabager of Ashtarak, Historical-Philological Journal, N 2, 249–262 (in Armenian).
7. Թումանյան Գ. 2005, Արուճի դամբարանադաշտի ուշբրոնզեդարյան N 5 դամբարանը (Թաղման ծեսը մեկնաբանելու փորձ), Պատմա-բանասիրական հանդես, N 3, 160–172:
Tumanyan G. 2005, Late Bronze Age Barrow No. 5 in Aruch Cemetery (An Attempt of Funerary Rites Interpretation), Historical-Philological Journal, N 3, 160–172 (in Armenian).
8. Թումանյան Գ. 2009, Արուճի դամբարանադաշտի N 7 ու N 9 դամբանաթմբերի և թաղման ծեսին առնչվող որոշ հարցերի շուրջ, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2–3, 234–248:
Tumanyan G. 2009, On N 7 and N 9 Burial Mounds of Aruch Cemetery and Some Issues Related to Funerary Rites, Historical-Philological Journal, N 2–3, 234–248 (in Armenian).

9. Լալայան Ե. 1928, Հուղարկավորության և գերեզմանների զարգացումը Հայաստանում, Տեղեկագիր ՀՍԽՀ գիտության և արվեստի ինստիտուտի, N 3, 82–118:
Lalayan Y. 1928, Development of Burials and Graves in Armenia, Bulletin of the Institute of Science and Art of the Armenian SSR, N 3, 82–118 (in Armenian).
10. Խանզադյան Է. 1979, Էլար-Դարանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Khanzadayan E. 1979, Elar-Darani, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
11. Խնկիկյան Օ. 1978, Պեղումներն Անգեղակոթում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 3, 99–107:
Khnikikyan O. 1978, Excavations in Angeghakot, Herald of Social Sciences, N 3, 99–107 (in Armenian).
12. Հարությունյան Ս. 1975, Անեծքի և օրհնանքի ժանրը հայ բանահյուսության մեջ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Harutyunyan S. 1975, The Genre of Curses and Blessings in Armenian Folklore, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
13. Հոմերոս 1955, Իլիական (հին հուն. բնագրից թարգմ. Հ. Համբարձումյանը), Երևան, «Հայպետհրատ»:
Homer 1955, Iliad (Translated from the Ancient Greek Original by H. Hambartsumyan), Yerevan, Haypethrat (in Armenian).
14. Հոմերոս 1988, Ոդիսական (հին հուն. թարգմ. Հ. Համբարձումյանը), Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Homer 1988, Odyssey (Translated from the Ancient Greek by H. Hambartsumyan), Yerevan, Yerevan State University Press (in Armenian).
15. Մնացականյան Հ. 1959, Դամբարանի պեղումները Գոլովինո գյուղում, Ղաֆադարյան Կ. (խմբ.), Աշխատություններ Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի, հ. 5, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 5–62:
Mnatsakanyan H. 1959, Excavations of a Sepulchre in the Village of Golovino, Kafadaryan K. (ed.), Proceedings of the State Historical Museum of Armenia, vol. 5, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press, 5–62 (in Armenian).
16. Абибуллаев О.А. 1982, Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Баку, «Элм».
Abibullaev O.A. 1982, Eneolithic and Bronze Age on the Territory of the Nakhichevan ASSR, Baku, Elm (in Russian).
17. Алексин В.А. 1986, Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ (По археологическим материалам Средней Азии и Ближнего Востока), Ленинград, «Наука».
Aleksin V.A. 1986, Social Structure and Funeral Rites of Ancient Agricultural Societies (Based on Archaeological Materials of Central Asia and the Middle East), Leningrad, Nauka (in Russian).
18. Антонова Е.В. 1984, Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. Опыт реконструкции мировосприятия, Москва, «Наука».
Antonova E.V. 1984, Essays on the Culture of Ancient Farmers of Western and Central Asia. An Attempt of Reconstruction of Worldview, Moscow, Nauka (in Russian).
19. Варданян Л.М., Тер-Саркисянц А.Е. 2012, Похоронно-поминальные обряды и обычаи, Варданян Л.М., Саркисян Г.Г., Тер-Саркисянц А.Е. (ред.), Армяне, Москва, «Наука», 352–363.

- Vardanyan L.M., Ter-Sarkisyants A.E. 2012, Funeral and Memorial Rites and Customs, Vardanyan L.M., Sargsyan G.G., Ter-Sarkisyants A.E. (eds), Armenians, Moscow, Nauka, 352–363 (in Russian).
20. Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. 1984, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. II, Тбилиси, изд. Тбилисского университета.
Gamkrelidze T.V., Ivanov V.V. 1984, Indo-European and Indo-Europeans, pt. 2, Tbilisi, Tbilisi State University Press (in Russian).
 21. Гуммель Я.И. 1940, Археологические очерки (сборник статей), Баку, изд. АзФАН.
Hummel Ya.I. 1940, Archaeological Essays (Collection of Articles), Baku, AzBAS Press (in Russian).
 22. Гуммель Я.И. 1948, Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана, Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 20, 15–28.
Hummel Ya.I. 1948, Some Monuments of the Early Bronze Age of Azerbaijan, Brief Reports of the Institute of the History of Material Culture, vol. 20, 15–28 (in Russian).
 23. Гуммель Я.И. 1949, Курган № 2 близ Ханлара (дополнительные сведения), Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 24, 55–58.
Hummel Ya.I. 1949, Kurgan N 2 Near Khanlar (Additional Information), Brief Reports of the Institute of the History of Material Culture, vol. 24, 55–58 (in Russian).
 24. Джафаров Г.Ф. 1983, Исследования в бассейне Инджичая, Археологические открытия 1981 года, Москва, «Наука», 421.
Jafarov G.F. 1983, Research in the Injichai Basin, Archaeological Discoveries of 1981, Moscow, Nauka, 421 (in Russian).
 25. Дюмезиль Ж. 1976, Осетинский эпос и мифология (перевод с французского А.З. Алмазовой), Москва, «Наука».
Dumezil J. 1976, Ossetian Epic and Mythology (Translated from French by A.Z. Almazova), Moscow, Nauka (in Russian).
 26. Есаян С.А. 1987, Работы Ошаканской экспедиции, Археологические открытия 1985 года, Москва, «Наука», 561.
Yesayan S.A. 1987, Works of Oshakan Expedition, Archaeological Discoveries of 1985, Moscow, Nauka, 561 (in Russian).
 27. Иванов В.В., Топоров В.Н. 1974, Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов, Москва, «Наука».
Ivanov V.V., Toporov V.N. 1974, Research in the Field of Slavic Antiquities. Lexical and Phraseological Issues of Reconstruction of Texts, Moscow, Nauka (in Russian).
 28. Ивановский А.А. 1911, По Закавказью, Материалы по археологии Кавказа, вып. VI, Москва, «Товарищество типографии А.И. Мамонтова».
Ivanovsky A.A. 1911, On Transcaucasia, Materials on the Archaeology of the Caucasus, vol. VI, Moscow, A.I. Mamontov Printing Company (in Russian).
 29. Леонова Н.Б., Смирнов Ю.А. 1977, Погребение как объект формального анализа, Краткие сообщения Института археологии, вып. 148, 16–23.
Leonova N.B., Smirnov Yu.A. 1977, Burial as an Object of Formal Analysis, Brief Reports of the Institute of Archaeology, vol. 148, 16–23 (in Russian).

30. Махабхарата 1962, Лесная (перевод, введение, примечания и толковый словарь Б.Л. Смирнова), Ашхабад, изд. АН Туркменской ССР.
Mahabharata 1962, The Forest (Translation, Introduction, Notes and Explanatory Dictionary by B.L. Smirnov), Ashgabat, Academy of Sciences of the Turkmen SSR Press (in Russian).
31. Махабхарата 1985, «Горец» (перевод, введение, примечания и толковый словарь Б.Л. Смирнова), Ашхабад, «Ылым».
Mahabharata 1985, Highlander (Translation, Introduction, Notes and Explanatory Dictionary by B.L. Smirnov), Ashgabat, Ylym (in Russian).
32. Мерперт Н.Я., Мунчаев Р.М. 1982, Погребальный обряд племен халавской культуры (Месопотамия), Гуляев В.И. (ред.), Археология Старого и Нового Света, Москва, «Наука», 28–49.
Merpert N.Ya., Munchaev R.M. 1982, Funerary Rites of Tribes of the Halaf Culture (Mesopotamia), Gulyaev V.I. (ed.), Archaeology of the Old and New World, Moscow, Nauka, 28–49 (in Russian).
33. Мещанинов И.И. 1930, Кромлехи, Известия Государственной академии истории материальной культуры, т. VI, вып. III.
Meshchaninov I.I. 1930, Cromlechs, Proceedings of the State Academy of the History of Material Culture, vol. VI, iss. III (in Russian).
34. Младшая Эдда 1970, Младшая Эдда (Издание подготовили О.А. Смирницкая и М.И. Стеблин-Каменский), Ленинград, «Наука».
The Younger Edda 1970, The Younger Edda (ed. by O.A. Smirnitskaya and M.I. Steblin-Kamensky), Leningrad, Nauka (in Russian).
35. Никитина Г.Ф. 1974, Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тысячелетии до н.э. – первой половине I тысячелетия н.э., Седов В.В. (ред.), Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тысячелетии до н.э. – I тысячелетии н.э., Москва, «Наука», 5–132.
Nikitina G.F. 1974, Funerary Rites of Burial Field Cultures of Central Europe in the 1st Millennium BC – First Half of the 1st Millennium AD, Sedov V.V. (ed.), Funerary Rites of Tribes of Northern and Central Europe in the 1st millennium BC – 1st millennium AD, Moscow, Nauka, 5–132 (in Russian).
36. Пропп В.Я. 1963, Русские аграрные праздники (Опыт историко-этнографического исследования), Ленинград, изд. Ленинградского университета.
Propp V.Ya. 1963, Russian Agrarian Holidays (Experience of Historical and Ethnographic Research), Leningrad, Leningrad University Press (in Russian).
37. Пропп В.Я. 1986, Исторические корни волшебной сказки, Ленинград, изд. Ленинградского университета.
Propp V.Ya. 1986, Historical Roots of Fairy Tale, Leningrad, Leningrad University Press (in Russian).
38. Ригведа 1972, Избранные гимны (перевод, комментарий и вступительная статья Т.Я. Елизаренковой), Москва, «Наука».
Rigveda 1972, Selected Hymns (Translation, Commentary and Introductory Article by T.Ya. Elizarenkova), Moscow, Nauka (in Russian).

39. Симонян А.Е. 1984, Культура эпохи средней бронзы северных районов Армянского нагорья, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ленинград.
Simonyan A.E. 1984, Middle Bronze Age Culture of Northern Regions of Armenian Highlands, Abstract of the Thesis for Candidate of Historical Sciences Degree, Leningrad (in Russian).
40. Симонян А.Е. 1990, Новая трактовка социокультурной общности эпохи средней бронзы Армении (по данным погребения N 12 из могильника Верин Навер), Историко-филологический журнал, N 1, 188–208.
Simonyan A.E. 1990, A New Interpretation of the Sociocultural Community of the Middle Bronze Age of Armenia (According to Data of Burial No. 12 from the Verin Naver Cemetery), Historical-Philological Journal, N 1, 188–208 (in Russian).
41. Тер-Мартirosов Ф.И. 1984, Раскопки в Ширакаване, Археологические открытия 1982 года, Москва, «Наука», 445–446.
Ter-Martirosov F.I. 1984, Excavations in Shirakavan, Archaeological Discoveries of 1982, Moscow, Nauka, 445–446 (in Russian).
42. Толстой Н.И. 1990, Переворачивание предметов в славянском погребальном обряде, Иванов В.В., Невская Л.Г. (ред.), Исследования в области балто-славянской духовной культуры: погребальный обряд, Москва, «Наука», 119–128.
Tolstoy N.I. 1990, Turning Over the Objects in the Slavic Funeral Rite, Ivanov V.V., Nevskaya L.G. (eds), Research in the Field of Balto-Slavic Spiritual Culture: Funerary Rites, Moscow, Nauka, 119–128 (in Russian).
43. Флиттнер Н.Д. 1958, Культура и искусство Двуречья и соседних стран, Ленинград-Москва, «Искусство».
Flittner N.D. 1958, Culture and Art of the Mesopotamia and Neighboring Countries, Leningrad-Moscow, Iskusstvo (in Russian).
44. Харатян З.В. 1989, Культовые мотивы семейных обычаев и обрядов у армян, Вардумян Д.С., Мкртумян Ю.И. (ред.), Армянская этнография и фольклор, вып. 17, Ереван, изд. АН АрмССР, 5–62.
Kharatyan Z.V. 1989, Cult Motifs of Family Customs and Rituals Among Armenians, Vardumyan D.S., Mkrtumyan Yu.I. (eds), Armenian Ethnography and Folklore, iss. 17, Yerevan, Academy of Sciences of Armenian SSR Press, 5–62 (in Russian).
45. Харатян З.В. 2014, Похоронно-поминальная обрядность [у армян Тавуша], Арутюнян и др. (ред.), Армянская народная культура, вып. XVI, Ереван, «Гитутюн», 258–266.
Kharatyan Z.V. 2014, Funeral Ceremonies [Among the Armenians of Tavush Region], Armenian Folk Culture, vol. XVI, Harutyunyan et al. (eds), Yerevan, Gitutyun, 258–266 (in Russian).
46. Хачатрян Т.С. 1975, Древняя культура Ширака, Ереван, изд. Ереванского университета.
Khachatryan T.S. 1975, Ancient Culture of Shirak, Yerevan, Yerevan State University Press (in Russian).
47. Хачатрян Т.С. 1979, Арктикский некрополь: каталог, Ереван, изд. Ереванского университета.
Khachatryan T.S. 1979, Artik Necropolis: Catalog, Yerevan, Yerevan State University Press (in Russian).

48. Церен Э. 1966, Библейские холмы (перевод с немецкого Н.В. Шафранской), Москва, «Наука».
Zehren E. 1966, Bible Hills (Translated from German by N.V. Shafranskaya), Moscow, Nauka (in Russian).
49. Чубинишвили Т.Н. 1952, Древнейшие грунтовые погребения Самтаврского могильника, Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 46, 54–61.
Chubinishvili T.N. 1952, The Oldest Pitgraves of the Samtavro Burial Ground, Brief Reports of the Institute of History of Material Culture, vol. 46, 54–61 (in Russian).
50. Элиаде М. 1987, Космос и история. Избранные работы, Москва, «Прогресс».
Eliade M. 1987, Space and History. Selected Works, Moscow, Progress (in Russian).
51. Эпос о Гильгамеше 1961, «О все видавшем» (перевод с аккадского, статья и коммент. И.М. Дьяконова), Москва-Ленинград, изд. АН СССР.
The Epic of Gilgamesh 1961, "He who saw all" (Translated from Akkadian, Article and Commentary by I.M. Dyakonov), Moscow-Leningrad, USSR Academy of Sciences Press (in Russian).
52. Яйленко В.П. 1990, Архаическая Греция и Ближний Восток, Москва, «Наука».
Yaylenko V.P. 1990, Archaic Greece and the Near East, Moscow, Nauka (in Russian).
53. Badalyan R.S., Avetisyan P.S. 2007, Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia, I, Oxford, Archaeopress.
54. Childe V.G. 1925, The Dawn of European Civilization, London, Routledge & Kegan Paul.
55. de Morgan J. 1889, Mission scientifique au Caucase; études archéologiques & historiques, I, Paris, Ernest Leroux.
56. Genç E. 2016, 2014 Yılı Kuriki Höyük Kazısı, 37, Kazi Sonuçları Toplantısı, 3 Cilt, Ankara, 165–182.
57. Herodotus 1890, The History of Herodotus, vol. I (Translated by G.C. Macaulay), London-New York, Macmillan and CO.
58. Jones G.H. 1903, The Dawn of European Civilization, London, Kegan Paul, Trench, Trübner & CO.
59. Kramer S.N. 1963, The Sumerians. Their History, Culture and Character, Chicago-London, Chicago University Press.
60. Kramer S.N. 1981, History Begins at Sumer. Thirty-Nine Firsts in Recorded History, Philadelphia, Pennsylvania University Press.
61. Oppenheim A.L. 1977, Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization, Chicago-London, Chicago University Press.
62. Ramishvili A. 2004, A Threshing Board of the Middle Bronze Age From Georgia, Journal of Georgian Archaeology, N 1, 114–119.
63. Sturluson S. 1987, Edda (Translated and Edited by A. Faulkes), London, Everyman.
64. Tumanyan G. 2015 [2016], The Burials Discovered During Excavations of the Trench H₁₂ at Agarak Archaeological Complex, Aramazd: Armenian Journal of Near-Eastern Studies, vol. IX (2), 110–121.
65. Vogel H. 2013, Death and Burial, Crawford H. (ed.), The Sumerian World, London-New York, Routledge, 419–434.